

Миомир Милинковић
Универзитет у Крагујевцу
Учитељски факултет у Ужицу

УДК: 821.163.41.09-342
ИД БРОЈ: 192070668
Оригинални научни рад
Примљен: 15. март 2012.
Прихваћен: 21. април 2012.

ИСТОРИЈА И МИТ У СТРУКТУРИ СРПСКЕ АУТОРСКЕ БАЈКЕ

Апстракт: У раду¹ се истражује историја и мит у структури српске ауторске бајке. У изучавању овог жанра аутор се посебно задржава на тематици и начину уметничке транспозиције познатих догађаја и јунака у сферу маште и фантастике. У том контексту говори се о новом моделу ауторске бајке коју стварају Тиодор Росић и Драган Лакићевић. Дефиниција овог жанра остварује се на резултатима компарације у односу на модел фолклорне бајке.

Кључне речи: усмена традиција, историја, мит, предање, машта, фантастика

По многим елементима тематске и идејне структуре, савремени модел српске ауторске приче за децу и младе, непосредни је наставак клише-тиране фолклорне бајке. Диференцијација овог типа бајковите прозе одвија се, пре свега, на плану стила и језика, који је знатно ближи стилском комплексу савремених приповедача, него изворним обрасцима говора усменог приповедача. Чак и они аутори који настоје да пишу језиком усмене традиције, не чине то на најбољи начин. Архаични модели изворног народног језика тешко се опонашају, а често сасвим нестају у говору савремених приповедача. О томе илустративно говори нова збирка бајки *Снежни цвет* Гроздане Олујић. Иако су по порукама и индивидуализацији ликова блиске усменим моделима, начин уметничке транспозиције живота, форма и композиција, а нарочито стил и језик, приближава бајке из ове збирке неким моделима савремене приповедне прозе.

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 179.026 пројекта „Настава и учење: проблеми, циљеви и перспективе“, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

За разлику од фолклорне бајке коју карактерише неодређеност времена и простора, архаични стилски израз, савремена ауторска бајка врло често нуди конкретне детаље по којима се може извршити њена временска и просторна локализација. Српска ауторска бајка развијала се на коренима реалистичке прозе стваране по узору на бајковите форме из усмене традиције. Познати писци српског реализма и прелазног доба, Милован Глишић и Милорад Поповић Шапчанин, често су у структуру својих приповедака уграђивали продукте народног сујеверја, али се по томе не могу сматрати аутентичним ствараоцима новог модела бајковите прозе. О томе илустративно говоре Глишићеве реалистичке приче *На мосту* и *После њедесет година*, и Шапчанинове романтично-реалистичке приповетке *Дега*, *Сени*, *Ојасан друг* и др.

Када се говори о савременим моделима фантастичне прозе, ваља знати да је фантастика феномен који се кристалише на размеђи реалног и окултног, од природног и лако препознатљивог, до оностраног, чудесног и фантазмагоричног. Раздаљине између реалног и иреалног сабијене су у "орахову љуску" која се често отвори, показујући свет чудесног и наднаравног, изван људске логике и научне спознаје. Фантастика се заповеда тамо где настаје прекидање устаљеног реда, асоцијацијама религиозно-митолошких праслика, колективне свести и подсвесних нагона, транспонованих у психологију волшебних појава и реалних јунака, у свету флоре и фауне или у просторима мистичних представа. Колективна опсесија човечанства или индивидуална опседнутост човека неком идејом, жељом и подсвесним нагоном унутрашњег живота, конкретизује се у сфери чудесног и наднаравног, као давнашњи сан о лагоднијем животу, у другачијем, бољем или праведнијем свету. То имплицира став да фантастика није сама себи циљ, већ само функционално средство у намери ствараоца који је уметнички обликује. Тако се феномен бесмисленог и немогућег трансформације у непобитну истину животне свакодневице у којој се човеков труд може исплатити, а награда заслужити.

Због структурално тематских, естетских и стилских особености, које су на изванредан начин савременска ознака различитих поднебља и локација, а нарочито са становишта жанровске диференцијације, дефиниција данашње бајке могућа је на плану универзалних, али не и апсолутних датости њених значењских и естетских квалификатива. Било која дефиниција не занемарује чињеницу да је бајка увек производ маште, обликован у различитим приповедним формама. Према Јунгу, искуствено наслеђе људске прошлости показује се као подсвесно колективно памћење у стварању савремених писаца. Праслике митолошког, архаичног и примитивног менталитета реинкарнирају се у различитим моделима савремене књижевне продукције. Нортроп Фрај, један од најзначајнијих представника архетипске

критике, сматра да се сва литература „одувек изнова ствара прерађивањем архетипова“ (*Речник књижевних термина*, 45). Присталице *мијске кријишке* указују да се у књижевном делу лако препознају корени мита и предања, који у савременој књижевности добијају нову форму и другачији стилски израз.

Рецепцију ауторске бајке условљава и одређује наивност њене тематске и стилске структуре. Различити модели овог књижевног жанра представљају спону између предања и мита, са културним ознакама новијег доба. "По симболици и лирској топлини, по фабули и догађају, по избрисаним границама између реалног и фантастичног и по другим својствима, бајка у себи сједињује многе видове поезије и прозе и отуда пружа могућност за стварање најкомплексније представе о човечанству и свемиру" (Марковић 1970: 138). У односу на усмене моделе који се тешко диференцирају према намени, њихов уметнички профил се развија у два лако препознатљива смера; један који следи традицију и други који проширује тематски оквир. Сврховитост савремене ауторске бајке није само у забавној, већ и у сазнајној функцији. Посредством њених имагинативних, делирично наднаравних и чудесних, структурно-тематских елемената, писци улепшавају прозаичну и суморну стварност, оживљавају прошлост или антиципирају будућност.

За разлику од фолклорних форми, ауторска бајка нема тако дугу и богату традицију. Божо Вукадиновић у *Антологији српске фантасијске* (1980), корене овог жанра налази у песмама *Три хајдука* Јована Јовановића Змаја и *Сиомен на Руварца*, Лазе Костића. Ако се ове песме посматрају као модели који нарушавају структуру фолклорне бајке, могло би се рећи да у том случају наговештавају њену трансформацију у нову уметничку форму, која ће бити ближа моделу класичне прозе, коју стварају писци у књижевности двадесетог века; Милош Црњански (*Врш бласловених жена*, 1922), Момчило Настасијевић (*Дарови моје рођаке Марије*, 1927), Борислав Пекић, Миодраг Булатовић и других. Притом ваља рећи да у времену о којем се говори, у српској књижевности за децу још увек нема писаца који стварају ауторску бајку намењену малим читаоцима.

Интензивнији развој српске ауторске бајке за децу започиње појавом Бранка Ћопића и Десанке Максимовић, који остају у дискурсу усмених бајковитих форми, нарочито у избору тема и мотива и профилисању главних јунака. Нови квалитет бајковитих форми остварио је Бранко Ћопић, који негује аутентичан модел хумористичке прозе. Његови јунаци, ма из којег света да потичу, носе изворне ознаке народног духа, искрицавог хумора и типичних људских нарави. На тој линији стварања потврдиће се и Бранико В. Радичевић, Брана Црнчевић, Александар Поповић и други. У профилисању модерне ауторске бајке највеће домете остварила је Гроздана Олујић, која ствара особен бајковити модел, на синтетичном прожимању

мита и традиције са актуелним темама свога времена. Иако се инспирише на изворима мита и предања, ова списатељица у средиште радње често ставља какав актуелан проблем савременог друштва, настојећи притом да маркира исконску потребу човека да изнова обликује и мења непосредно животно окружење.

Стана Смиљковић се у изучавању ауторске бајке определила за три карактеристична модела: "тип бајке коју негује Десанка Максимовић (бајке у којима описује природу, животиње, чудесне јунаке и догађаје написане специфичним стилем), бајке Бранка Ћопића (карактеристичан свет сеоске и дечје стварности, лоциране у Босни, прожете лириком, хумором и игром речи) и бајке Гроздане Олујић (поетско-филозофско виђење света, исказано на бајковит начин) (Смиљковић 2006:118). Ова класификација се може прихватити условно, ако јој се дода и нови профил ауторске бајке са мотивима из националне прошлости, коју стварају Тиодор Росић и Драган Лакићевић.

У развојним токовима српске ауторске бајке важно место заузимају и приповедачи који теме и инспирацију за своје бајке налазе у националној прошлости. Главни јунаци њихових бајки су историјске личности, преведене у свет фантастике и маште, тако да и деца, која немају афинитет за историјске догађаје, са занимањем читају и прате јунаке и догађаје из прошлости. Ове бајке увек садрже јасно маркирану дозу патриотизма који обогаћује тематски оквир конкретног уметничког текста и проширује слојевитост значењских нивоа. Међу писцима који стварају бајку са историјском основом, посебну пажњу заслужују Тиодор Росић и Драган Лакићевић.

Тиодор Росић (1952) припада реду приповедача који су епске јунаке и историјске догађаје пренели у раван маште и фантастике, прилагођавајући и модификујући историјску грађу према афинитету и интересовању малих читалаца. Збиркама приповедака *Долина јорјована* (1991), *Господар седам брејова* (1996) и романом *Бисерни траг* (2005), конституисао је нов модел ауторске бајке, која привлачи пажњу књижевних историчара. Јунаци Росићевих бајки су махом познате историјске личности, или ликови из епске традиције. Стављајући их у сферу чудесног и наднаравног, писац остаје у сфери маште, мита или предања, на начин који је пријемчив малом читаоцу. Оживљавањем прошлости и реинкарнацијом познатих јунака, он само поспешује предање и мит, глорификује националну прошлост, али не доводи своје јунаке у историјску неприлику коју је имао Марко Краљевић у Домановићевој приповеци *Марко Краљевић по друји њиш међи Србима*.

Портрете главних јунака Росић гради техником црно-беле индивидуализације, која је карактеристична за фолклорни профил бајке. Он их ставља у непрестани сукоб са силама зла које се јављају у лику натприродних или реалних бића. У борби за правду и истину они испољавају несвакидашњу мудрост и храброст која премашује познате могућности обичних љу-

ди. У остварењу циљева помажу им волшебни савезници који увек бивају мудрији и јачи од својих такође волшебних опонената.

Грађу за бајке Росић најчешће налази у догађајима из старорашког краја, чији су актери јунаци из лозе Немањића. О томе говори сам писац у поговору збирци *Долина јорјована*: „Како хује борови у горама мога родног старорашког краја, како су вечери тајновите, како су небеса прозирна, по тоци бистри, песма јасна, траве и липе мирисне, како су људи добри! Кад сам већ готово био заборавио старорашке туге и патње, старорашку госпоштину и одмереност – изненада, топлот 1990. лета, духом сам се вратио у крај чију ноћну таму обасјавају српски знамени: манастири Студеница, Ђурђеви Ступови, Црна река, Петрова црква, Павлица, божја звезда, манастир Сопоћани...“.

Поред Немањића Росић у своје бајке уводи Рељу Крилатицу и друге епске јунаке, а потом змајеве, виле, вештице и друга онострана бића из света који је антипод стварном и овоземаљском. Притом он фантастику уздиже изнад равни демона и вештица, изван декадентних стереотипа, на које каткад негодује и мали читалац. Догађаји и јунаци из реалности, пренесени у раван окултног и наднавног, представљају, пре свега, по начину уметничког обликовања, малу ренесансу клишетираног модела ауторске бајке. Бајке из *Долине јорјована* су илустративан пример да метаморфоза бајковите прозе још увек траје у оквиру жанровског система који се стално развија и мења, а да притом не губи ознаке индивидуалног менталитета и колективне свести. У бајци *Долина јорјована* препознају се општи обрасци фолклорне бајке који у уметничкој транспозицији живота добијају профил ширих, свевременских вредности. Главни јунаци су Немањини синови, Радислав, Владислав и Урош. Поред ових јунака у чудесним и необичним догађајима учествују и митска бића, са којима Урош, најмлађи брат, успоставља односе сразмерне њиховом понашању. Најмлађи брат је и овде, као у народној бајци виспренији и сналажљивији од старије браће, који му се на крају свете, како би га код оца опањкали и ускратили му заслужену награду. Крајњи исход заплета је у тријумфу најмлађег брата, који након свих препрека остварује свој велики циљ. Тријумф добра против зла, и овде је, као у већини Росићевих бајки, крајњи исход и неминовност у сукобу реалних или волшебних сила.

Господар седам брејова је збирка приповедака хетерогене мозаичке структуре, са јасно маркираним ознакама мита, предања, легенди и других краћих усмених форми. Посебан нагласак писац је ставио на различита схватања морала, правде и патријархалних вредности у животу обичних људи старорашког краја. Притом наглашава да су слике „старих богомоља, градина, кућишта, предела, боја и мириса“, природни дарови које је понео из свога завичаја. Догађаји и јунаци ових прича су често временски и прос-

торно одређени, али по уметничкој и идејној вредности излазе из оквира регионалног и националног и стају у круг бајковитих модела који зраче универзалним вредностима својих порука. "Јунаци ових прича, баш као у народним бајкама, у сталном су сукобу са волшебним силама зла – било да су оне оличене у реалним или натприродним бићима и појавама" (Милинковић 2010: 475).

Росић пише језиком у коме се прожимају и допуњују стилски изрази савременог приповедача са говором из усмених приповедних форми. Честом употребом крњег перфекта, аориста и приповедачког презента, он свој стилски израз приближава говору фолклорне бајке, али употребом "глаголских прилога и предикатских апозитива", диференцира свој говор у односу на говор усмених приповедних форми. Милош Ковачевић истиче да су "језичко-стилске особине" ауторских бајки Тиодора Росића најбитнији критеријум "којим се ауторска бајка и приближава и одваја не само од народне бајке, него и од других типова уметничке прозе" (Ковачевић 2010:66). Посебна вредност Росићевих бајки исказана је у интуитивној снази његових мисаоних и емотивних асоцијација, у којима су догађаји и јунаци из националне прошлости оживљени и уметнички дочарани на начин који одговара емотивном и интелектуалном домету малог читаоца.

Ако се пође од става да је бајка „мит који је достигао последњи степен своје еволуције“, онда су различити модели ауторске бајке илустративан пример досегнутог нивоа развоја, на којем се препознају отисци прастарог мита који се срећу у усменој традицији европске културе. Ову чињеницу оснажују бајке Шарла Пероа, браће Грим, Андерсена, Пушкина, Иване Брлић-Мажуранић и других познатих бајкописаца. Различити модели усмене традиције, непосредни су узор модерних ауторских бајковитих форми. За разлику од Тиодора Росића који је ближи типичном моделу бајке, Драган Лакићевић се опробао у стварању ширих бајковитих форми. Он продужава традицију европског бајковитог романа који су утемељили Џонатан Свифр (*Гуливерова путовања*), Карло Колоди (*Пиноккио*), Луис Керол (*Алиса у земљи чуда*), Антоан де Сент Егзипери (*Мали принц*) и други. За разлику од ових писаца који инспирацију налазе у сфери маште и фантастике, Драган Лакићевић (1954) тражи мотиве у историјској прошлости, у миту и предању, инспирисаном стварним догађајима и епским јунацима. Романима *Мач кнеза Стефана* (1993), *Бајка о јабуци* (1994), *Вийез Вилине Ђоре* (1999), и *Принцеза и лав* (2001), направио је значајан заокрет у профилу бајковитих књижевних форми.

У роману *Мач кнеза Стефана* Лакићевић варира између оностраног и реалног, са повременим понирањем у националну прошлост и призивањем јунака из предања и десетерачке традиције. Вековна борба против Турака, патриотизам и хајдучко-ратничка свест народа, стављени су у лите-

рарни оквир дечје перцепције, на граничну линију митског и стварног, са епским знамењима нације и јуначке традиције. Међу главним актерима радње су и деца која заједно са хајдучима преотимају чудотворни мач стефана Немање од Турака и решавају питање победника у вековној борби против турске империје.

Фабуларни ток романа развија се из мноштва догађаја и поступака главних јунака, који су оличење антагонизма различитих светова и њихових идеологија. Отпор народа против тирана добио је израз и значај свеопште борбе добра против зла. Предање о мачу уплетено је у почетни ток догађаја, као иницијални мотив који стално подстиче напетост сукоба између сукобљених страна. Писац се срећно определио за уметнички поступак, у коме се слојевити токови радње концентришу и усмеравају према катарзичном језгру, где се остварује идејна, тематска естетска и етичка компонента дела, на начин у којем садржина није подређена идеји, већ је идеја у вишеструкој функцији комплексних значењских нивоа. Драматика догађаја расте у даљим етапама композиције неизвесношћу о коначној судбини мача, чија мистериозна моћ одређује судбину целог национа. Бајковито интонирање садржаја и непрозирни вео мистике подстичу пажњу и емотивно ангажовање малих читалаца. За њих су интересантне и околности у којима се одвија главни ток догађаја, а нарочито главни јунаци, међу којима има и њихових вршњака. Миоша, Добрија и Мерима не решавају само своја, већ и егзистенцијална питања народа. У борби против непријатеља, они су надахнути натприродном снагом, која је кадра да надвлада турску силу и тиранију.

Моћ чудотворног мача дочарана је у фасцинантном епилогу романа. То је тренутак када дечак Миоша који постаје постаје харамбаша у вучјем руху, "извади мач кнеза Стефана, подиже га и начини крст – од њега се разасја ноћ". Отпор народа против тираније стављен је у раван епске традиције, са повременим призивањем митских представа и ликова из оностраног и наднавног. Портрет хајдука Зеке грађен је као прототип епског јунака који живи триста година. Његову дуговечност одржавају виле са којима се тајно састаје у планини. Оне му "продужавају младост и живот, враћају снагу и вид, брзину и памет. Како би иначе живео триста година?" У конципирању чудесног и наднавног, писац призива и култ Светог Саве, који волшебним решењима обезвређује бруталну силу непријатеља. Када он на ливади баба Смиљане штапом направи крст, на истом месту отвори се извор, који Турци узалуд покушавају да затворе.

Фантастика у Лакићевићевом роману није аркадијско-колодијевског, или кероловског типа, нити је последица племенског примитивизма и патолошке деструкције. Чудесно и наднавно је превасходно у функцији општеномског отпора, у сталној борби за слободу и егзистенцију, у вечном сукобу са тиранијом моћне турске империје. Фантастика је овде и

функцији демистификације самог мита, јер писац модерне бајке, за разлику од колективног аутора, ни сам не верује у чуда о којима приповеда.

У роману *Витез Вилине јоре* саткана је бајковита повест о Милошу Обилићу, највећем јунаку косовске епопеје. Живот овог јунака започиње у роману од сеоског чобанчета, које доцније постаје бранилац слободе и витешке части, до судбине трагичар који гине за достојанство свог владара и отаџбине. У трагичном удесу Обилића, дочарани су судбоносни догађаји, који су нагостили трагични расплет великих историјских догађаја, историјски удес српског народа који потпада под ропство отоманске империје.

У вајању Милошевог портрета писац се ослања на чињенице толико колико историја зна за овога јунака. Све остало је у сфери мита, и епске традиције. Обилићево име и порекло дати су такође као предање, које Милошев опонент, кнез Братко, преноси цару Душану: „Моји су људи чули у оним крајевима да овај твој Милош није Обилић, него Кобилић. Није га родила никаква Обила, жена с великим сисама, нето кобила, и зато је онако јак.“ Песма *Кнежева вечера* и Милошев завет да ће убити цара Мурата и спасити своју витешку част, настали су по узору на епске песме о Косовском боју. Сам јуначки чин, по коме је Милош ушао у легенду, није описан у роману, али из епилога дела види се да је овај епски јунак постао узор и инспирација свих доцнијих нараштаја који су се борили за слободу отаџбине. Чак су се и деца, неколико стотина година доцније, играла Милоша Обилића, „очекујући пролеће 1804.“ Један каменорезац пољубио се у сну са Обилићем те године. И сам Ђорђе Петровић, тада још трговац, сањао је такође Милоша. Повратак Обилића био је симболично предсказање Првог српског устанка и борбе до коначног ослобођења од Турака.

Радња романа је засићена сценама и догађајима из маште и фантастике. Милошев двобој са аждајом неодољиво подсећа на сцене из народних бајки у којима неки принц убија какву опасну немањ. Јунаштво и друге особине по којима се Обилић разликује од других људи објашњено је његовом привилегијом да има вилу посестриму, у Вилиној гори, куда иду одабрани „да се напију са извора храбрости“. Мотив о вили посестрими преузет је из епске поезије.

Карактер Милоша Обилића кристалише се из његовог односа према другим јунацима, којима је писац такође посветио пажњу. Обилић је симбол храбрости, оличење части, витез за кога се у роману каже да је „заштитник верности“. У портрету кнеза Лазара наглашен је ореол мучеништва и жртвовања за отаџбину. Портрети Ивана Косанчића и Милана Топлице грађени су такође са особитом пажњом и топлином. За разлику од њих, лик Марка Краљевића је мутан и неодређен. Он је ћутљив и неповерљив, често пијан и склон кавзи, баш као у народним песмама. Његово јунаштво је више инспирисано пијанством или гневом него наднаравним врлинама, својственим Ми-

лошу Обилићу. Марко није учесник витешких турнира, а нема га ни на *Кнежевој вечери*. Неодређеност Марковог портрета последица је пишчеве резерве према Мрњавчевићима, који су у роману разградитељи српске државе. Њима се, имплицитно, приписује и кривица за прерану смрт цара Душана. Вук Бранковић је најљући Милошев опонент, издајник српског народа који олако жртвује више идеале зарад личних интереса.

Када говори о деликатном тренутку српске историје и личностима које су ушле у народну свест као јунаци или издајници, Лакићевић на више места, имплицитно, указује на погубно дејство српске неслоге. На тај начин нуди малим читаоцима широку лепезу етичких порука. Писан језиком у коме је сугестивно дочарана динамика прошлости, на начин пријемчив узрасту деце, *Вићез Вилине њоре* стаје у ред занимљивих књижевних дела у којима се историја трансформише у сферу чудесног и наднавног.

Романи и бајке са историјском основом проширују тематски оквир ауторске бајке, која се још развија на коренима мита и фантастике. У ери урбане цивилизације јењава живот фолклорне бајке, али бајковити модели савремених писаца говоре да време бајки није прошло. Опстанак овог жанра ваља тражити у чињеници да су бајке, иако је у њима све измишљено, велике животне истине и универзални облик људске комуникације.

ЛИТЕРАТУРА

Azar (1973): Pol Azar, *Knjige, djeca i odrasli*, Zagreb, Stylos

Вајнрих (1978): Харалд Вајнрих, *У њрилој једној истрјорји књижевности*, у: *Теорија рецејције у науци о књижевности* (приредила Душанка Марицки), Београд, Нолит

Живковић (1972): Драгиша Живковић, *Теорија књижевности*, Београд, Научна књига

Ковачевић (2010): Милош Ковачевић, *Стилске карактеристике бајки "Долина јорјована" Тишогора Росића*, Савремена књижевност за децу у науци и настави, Јагодина, Педагошки факултет

Марковић (1970): Слободан Ж. Марковић, *Књижевни њокови између два свейска рајта*, Београд, Обелиск

Милинковић (2001): Миомир Милинковић, *Национална њрошлост у делима савремених њисаца бајки*, Детињство, бр. 3-4, Нови Сад

Милинковић (2010): Миомир Милинковић, *Нацрт за њериодизацију срјске књижевности за децу*, Нови Сад, Међународни центар књижевности за децу, Змајеве децје игре

Прелевић (1979): Раде Прелевић, *Поетика децје књижевности*, Мостар, Прва књижевна комуна

Смиљковић (2006): Стана Смиљковић, *Ауторска бајка*, Врање, Учитељски факултет

Crnković (1973): Milan Crnković, *Dječja književnost*, Zagreb, Školska knjiga

Чаленић (1977): Момир Чаленић, *Књижевности за децу*, Београд, Завод за издавање уџбеника

Miomir Milinkovic
University of Kragujevac
Teacher Training Faculty in Uzice

THE HISTORY AND MYTHIN THE SERBIAN AUTHOR'S FAIRYTALE

Summary: The Serbian author's fairytale was developed from the myth, narrative and the epic tradition on the base of the model of folklore fairytale. The final range of this genre, nurtured by Branko Copic, Desanka Maksimovic, Branko V. radicevic and others, was accomplished in the fairytales by Grozdana Olujić. The writers of the younger generations, Tiodor Rosic and Dragan Lakicevic, expand the thematically set range of the fairytale by using the motifs and characters from the medieval history and epic tradition.

Key words: oral tradition, history, myth, storytelling, imagination, fantasy.